

С. Дністряньський уявляє всю систему різних наук як єдину й неподільну, яка з постійним розвитком утворює нові, невідомі раніше науки та їх складові частини. Об'єднує всі науки поняття науки в широкому розумінні цього слова, в межах якої С. Дністряньський виділяє природничі та суспільні науки. Серед суспільних наук С. Дністряньський, зважаючи на характер та історію виникнення й розвитку, найважливіше місце надавав науці правознавства як регуляторів суспільних відносин.

Література

1. Дністряньський С. Загальна наука права і політики. — Прага, 1923. — Т. 1. — С. 5–7.
2. Дністряньський С. Стаття про О. Огоповського. Рукопис, 7 с. // Державний архів Тернопільської області. — Ф. Р-3430. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 4.
3. Там само. — Арк. 5.
4. Там само. — Арк. 6.
5. Дністряньський С. Грапиці науки права. Рукопис. Без дати // Державний архів Тернопільської області. — Ф. Р-3430. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 5.
6. Там само. — Арк. 1.
7. Там само. — Арк. 2.
8. Дністряньський С. Погляд на теорії права та держави // Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основи 1873–1923. — Львів, 1925. — С. 54–56.

УДК 343.85

*О. С. Мельничук,
аспірант кафедри теорії держави і права ОНЮА*

ОПІР ЗЛУ: ПРО МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ В ПРАВІ У І. О. ІЛЬІНА

Питання про межі застосування сили в праві неможливо вирішити, не торкнувшись ряду інших питань, пов'язаних з ним, які визначають, у відомій мірі, його рішення. Питання про поєднання переконання і примусу в практичній реалізації функцій права, про існування цивілізованого примусу, що припускає, що примус може бути правомірним і неправомірним, свідчення тому, що в правозаконній державі, у сучасному цивільному суспільстві право несумісне з насильством.

Право, на думку одного із сучасних теоретиків, узагалі невід'ємне від сили, тобто від характерної для юридичного інструментарію і юридичних механізмів здатності переборювати правовими методами опір тих чи інших осіб, за допомогою юридичних установлень домагатися відповідно до діючих юридичних порядків підпорядкування їхньої волі цим установленням. «Неспроможне право — не право. Право — силовий інструмент соціального життя» [1], і в житті сучасних держав, його якість силового інструменту не зникає, а тільки перетворюється відповідно до вимог епохи.

Метою даної статті є розгляд позиції І. О. Ільїна з питань застосування сили в праві, визначення меж цього застосування, що прямо пов'язані з питаннями визначення права, і також практичним виходом на механізм дії права, його реалізацію і застосування.

І. О. Ільїн питання про співвідношення права і сили відносив до такого, що заслуговує з боку юриста на особливу увагу щодо цілого ряду підстав. Так, з одного боку, ця проблема відіграє провідну роль в історії політичних і правових вчень, оскільки в різних філософських, політичних і юридичних доктринах представлені її тлумачення і рішення. З іншого боку, ця проблема відрізняється *теоретичною складністю*, тому що пов'язана з вирішенням таких питань, що складають глибинні шари її збагнення. «Поняття права і сили належать до числа самих важких і складних в історії наукової думки взагалі. Сказати що-небудь вичерпне про ці поняття є дотепер справою недосяжних труднощів і *може* взагалі *здатися*, що проблема їхнього співвідношення повинна бути віднесена до числа так званих «проклятих» проблем [2].

Проводячи досвід методологічного аналізу понять права і сили в статті «Поняття права і сили», І. О. Ільїн рішуче виступає проти суб'єктивізму в області методології права. Він стверджує, що значне число юристів і філософів, що вивчали правові проблеми, свідомо чи випадково додавали поняттю права чисто суб'єктивний зміст, відштовхуючись в характеристиці права або від різних сторін внутрішнього світу людини, або від суспільного статусу останньої та соціальних взаємозв'язків. Тим самим поняття права в тому чи іншому ступені ототожнювалося з поняттям сили, втрачаючи справжній об'єктивний зміст [3].

При визначенні співвідношення права і сили, а також фіксації меж застосування сили в праві, І. О. Ільїн розглядає право в трьох вимірах: психологічному, соціологічному і політичному.

У психологічному вимірі право є не що інше, як правове переживання чи переживання права. «Це право, уведені в тимчасовий потік індивідуальної свідомості чи ряду індивідуальних свідомостей як одне з їх змістів; саме в такому реальному значенні й аналізує право психолог. Але поняття про «переживання правової норми» чи «правового повноваження», «обов'язку» припускає, що правова норма і правове повноваження десь уже визначені, інакше психолог не мав би ніякої визначеної схеми для відмежування свого об'єкту. Це визначення повинен дати психологу «юрист», якщо тільки психолог не хоче блукати в сутінках і розчиняти свій об'єкт у широкій і невизначеній атмосфері випадкових прозрінь». Отже, психологічний розгляд права припускає готовим юридичне визначення і спирається на нього.

Для соціологічного правопізнання, на думку І. О. Ільїна, характерно, що соціолог-правознавець буде мати справу з правом у двох відношеннях. По-перше, право виступає для нього *явищем* як індивідуальне переживання, визначає відношення індивіда, який переживає, до інших членів суспільства. Його цікавить переживання права в його впливі не на внутрішній світ індивіда, що переживає, а на відношення індивіда до оточуючих і відношення оточуючих до

нього. По-друге, право в соціологічному вимірі виявляється *правовим явищем* у більш вузькому і визначеному змісті, наприклад, у виді правової норми.

Політичний вимір права, що рухається, власне кажучи, у своєму реальному ряді і що одержує значення чогось реального, також припускає зближення права і сили.

«Якщо юридичне визначення і розгляд права є логічний *prius* (лат. вихідне, попереднє) психологічного, соціологічного, історичного і політичного визначення і розгляду, то перехід від першого ряду до інших рядів і може бути, з погляду І. О. Ільїна, охарактеризоване як *додання праву значення сили*» [4].

При такому підході, по-перше, можна розглядати і право, і силу як *реальність*; по-друге, можна розглядати і право, і силу як *цінність* (право як цінність морально-практичного ряду, силу як категорію конститутивного пізнання, тобто як «цінність» теоретичного ряду); у третій, і право, і силу можна розглядати як *абстрактні поняття*.

Тим часом, при русі в напрямку логічного аналізу понять права і сили, коли всі ознаки одного з них притаманні іншому (відношення роду до виду), чи коли ознаки того й іншого поняття співпадають в деякому новому представленні, що не має для них значення родового поняття, то констатується, що «право може розглядатися як сила, але може розглядатися й у такому розумінні, що не припускає зближення із силою. Праву притаманні всі ознаки сили в *«реальному»* правопізнанні, тобто в психологічному, соціологічному, історичному і політичному рядах розгляду; праву не притаманна жодна з ознак сили в *«юридичному»* правопізнанні, тобто в нормативному і логічному ряді. Іншими словами: оскільки право розглядається як введене в реальний ряд, остільки припустиме його зближення з поняттям сили — тут сила є родове поняття, а право видове» [5].

І. О. Ільїн робить висновок, що звичайне питання: «право — є сила чи не є сила?» повинний бути для рішення змінений у самій своїй *постановці*. Не можна сказати, «право є сила» чи «право не є сила», тому що обидві відповіді можна зрозуміти в змісті *реального* збігу чи розбіжності обох моментів. «Саме методологічний підхід до проблеми розгортає її у всьому її значенні і вказує шлях до її рішення». А цей підхід ставить питання вже інакше: «чи може право розглядатися як сила і чи не може воно розглядатися як те, що не припускає зближення із силою?» [6].

Таким чином, з'ясовується, що питання про співвідношення понять права і сили прямо пов'язане з питанням про межі застосування сили в праві. При цьому виникає питання про визначення меж застосування сили в праві і про те, як ці межі існують у їх практичному здійсненні. Відповіді на ці питання представлені в концепції І. О. Ільїна в книзі «Про опір злу силою», про яку висловлена думка, що «проблема, який книга присвячена, відноситься до розряду «проклятих» чи «вічних», а рішення проблеми належить одному із самих релігійно, філософськи і науково компетентних і відповідальних мислителів ХХ ст.» [7].

І. О. Ільїн починає викладення з указівки на те, що не всяке застосування сили повинне вважатися «насильством», тому що це образливий термін, що

заздалегідь вирішує результат суперечки. «Насильством» потрібно називати тільки довільний, безрозсудний примус, що виходить від злої волі чи спрямований до зла. З метою попередження непоправних наслідків грубої помилки чи дурної пристрасті людина, що прагне добра, повинна спочатку шукати психічні і духовні засоби для подолання зла добром. Але якщо вона не має у своєму розпорядженні таких засобів, то зобов'язана використовувати психічний чи фізичний примус або попередження [8].

Спонування і припинення необхідні для того, щоб розбудити в людині правосвідомість і моральне почуття, кожне з яких по-своєму веде до щирої моральності чи по-своєму її наближає. Тому правові і державні закони суть не закони насильства, а закони психічного спонування, що звертаються до автономних суб'єктів права для того, щоб повідомити їх волі вірний напрямок для самокерівництва і самовиховання. «В основній своїй ідеї й у своїй нормальній дії правовий закон є *формула зрілої правосвідомості*, закріплена думкою, висунута волею і направлена на допомогу незрілій, але правосвідомості, що виховує себе» [9].

«Опір злу силою і мечем дозволено не тоді, коли він можливий, але коли він необхідний, тому що немає інших засобів». У цьому випадку не тільки правом, але й обов'язком людини є його вступ на цей шлях, навіть якщо це може привести до смерті злочинця.

«Чи дозволено вбивати людину? Чи може людина дозволити собі по совісті вбивство іншої людини?» От питання, яким задавався І. О. Ільїн, з якого виростає основне моральне протиріччя. «Це питання ставиться перед моральною свідомістю не тільки війною, але і кожною стратою, кожним карним і політичним убивством» [10]. Зло фізичного примусу чи попередження не перетворюється в добро від того, що воно вжито як єдиний засіб, що мається в нашому розпорядженні, для досягнення гарної мети. У таких випадках, говорить Ільїн, шлях сили і меча «як обов'язковий, так і справедливий».

Опоненти І. О. Ільїна побачили в його книзі прямий зв'язок державного насильства з його «християнським» обґрунтуванням, що межує з таким же «обґрунтуванням» вищого ступеня насильства — страти. І самі ж наводять цитату з його книги: «...проф. І. Ільїн знає, що християнська істина абсолютна. Але, проте, він говорить: «Страта... не виправдана, і не освячена, і не свята, і не священна. А тільки *допущена*, тобто не заборонена, і не відкинута, і не проклята, а *прямо передумана* в міру її необхідності і стосовно до лиходіїв» [11]. Сучасні дослідники ідеї І. О. Ільїна про опір злу силою, зауважують, що його критики найчастіше не давали собі клопоту вникнути в усю систему розгорнутої аргументації, а часом просто приписували йому думки, яких він не висловлював і не поділяв [12]. Автори критичних висловлень не звертали уваги на принципову позицію Ільїна, конкретні обставини і причини, що послужили підставою дослідження, на діалектику виходу з життєвого протиріччя, що не має остаточного вирішення ні в теоретичній філософії, ні в богослов'ї [13].

Один з опонентів головним аргументом проти ідеї опору злу силою, вважає її протиріччя християнським поглядам. На його думку, огидніше всього в книзі

— патетичний гімн страти, коли І. О. Ільїн не гидує навіть тим, що посилається на Євангеліє у виправдання страти [14].

Очевидно, на цю критику можна відповісти словами Ільїна: «Христос учив не мечу; він учив любові. Але жодного разу, жодним словом не засудив він меча, ні в змісті організованої державності, для якої меч є останньою санкцією, ні в змісті військового звання і справи» [15]. Непротивленню злу, пасивності перед обличчям зла Христос не вчив ніколи, про що дуже ясно і досить докладно сказано у І. О. Ільїна [16].

Інший опонент І. О. Ільїна зробив акцент на неможливість змішання таких понять, як добро і зло. «Є добро і є зло. *Кожне з них окреме*. Тому і викликає такий протест книга Ільїна, у якій робиться спроба добро зі злом внутрішньо з'єднати, страту пронизати любов'ю, ката освітити й освятити Христом. Є добро і є зло. Але немає злого добра» [17].

Але потрібно помітити, що І. О. Ільїн у своїй книзі говорить про це, він не в якій мірі не поєднує добро і зло, він говорить про справедливу силу. «Добро і зло в дійсності *не* рівноцінні і *не* рівноправні; і точно так само *не* рівноцінні і *не* рівноправні їх живі носії, здійснювачелі і слуги. Називати того, хто припиняє лиходійство, «насильником» можна тільки від сліпоти чи від лицемірства; засуджувати «нарівні» страту лиходія і вбивство праведного мученика можна тільки від лицемірства чи від сліпоти. Тільки для лицеміра чи сліпця рівноправний Георгій Переможець і дракон, що заколюється їм; тільки лицемір чи сліпець може, побачивши цей подвиг «тримати нейтралітет» і волати до «гуманності», обгороджуючи себе і вичікуючи» [18].

Людина, відзначає І. О. Ільїн, що заперечує державність і меч і що вважає, що християнська любов є синонім безпредметного, сентиментального співчуття всьому, повинний сісти на учнівську лаву й учитися всьому заново [19]. Тому, що «справедливо відіпхнути від краю прірви розсіяного подорожанина; вирвати флакон з отрутою з рук роздратованого самогубця; у потрібний момент ударити по руці політичного убивцю, що цілиться у свою жертву; вчасно збити з ніг палія; зробити збройний напад на юрбу солдатів, що насилують дитину» [20].

Таким чином, ядро концепції І. О. Ільїна про опір злу силою полягає в тому, що опиратися злу потрібно зі свідомістю того, що це те, що єдине залишилося, не «виправданий» і не «освячений» засіб, а прийнятий в порядку духовного компромісу; і що він повинен бути з першою ж нагодою залишений і замінений іншими, духовними засобами. Тому що дух людини перетворюється любов'ю, волею, переконанням, прикладом і вихованням, а не силою. «Сила не буде дух, а тільки припиняє нападаючу противодуховність» [21]. Такі границі застосування сили в боротьбі зі злом, із протиправними явищами. Застосування сили в праві повинно бути обмежено необхідністю і засновано на здоровій правосвідомості і чіткому розмежуванні понять сили і насильства. Насильство — це те, проти чого треба протестувати, з ним слід боротись, саме проти насильства можна і треба застосовувати силу.

Замінити питання права питанням сили — це значить «погасити в правосвідомості ідею *вірного, справедливого розмежування інтересів*, зняти пробле-

му правового обґрунтування і доказу, заглушити волю до мирного, братерського співжиття, це значить оголосити несуттєвим розходження правового добра і зла. Це значить погасити в правосвідомості ідею взаємного визнання, придушити схильність до взаємної поваги і довіри, оголосити дозвільними початки довірливої вірності і гуманності» [22].

Однак невизнання «меча» веде до руйнування держави, тому що ті, що відкидають шлях меча наполягають на тому, що шлях меча є несправедливий шлях, що вірно — у змісті абсолютної моральної оцінки; і невірно — у змісті вказівки практичного результату. Той, хто заперечує застосування сили дарма думає, що рятує себе цим від компромісу, оскільки він змушений піти на безвладний, боягузливий, зрадницький і лицемірний компроміс усупереч компромісу вольовому, мужньому, самовідданому і чесному. «Меч» не є, звичайно, «морально кращим» у відношенні людини до людини, однак це духовно необхідно в житті людей. «Не всякий здатний узятися за меч і боротись їм, і залишитися в цій боротьбі на духовній висоті. Для цього потрібні не гірші люди, а *кращі*, люди, що поєднують у собі шляхетність і силу; тому що слабкі не винесуть цього тягара, а злі змінять самому покликанню меча» [23].

Суд і покарання необхідні: вони зміцнюють і виховують людську правосвідомість, а фраза «не судить» відноситься не до держави, а до підозрілої і зломовної людини, це сказано про моральний суд, а не про юридичний. Держава покликана опиратися злу силою, застосовувати визначену силу в праві, оскільки її покликання не в проповіді добра і розчулення (це покликання родини і церкви), а в тому, щоб припиняти протизаконні діяння скрізь, де це необхідно. До цього діяльність держави *не зводиться*, але це припинення безсумнівно входить у її обов'язки [24].

Підсумовуючи положення концепції І. О. Ільїна в області співвідношення права і сили, можна зробити висновок про те, що визначення права ніяким чином не містить у собі насильство, але пов'язано з правовим примусом. Право ґрунтується на добровільному визнанні правових нормативів людиною, відповідно до аксіом правосвідомості і принципам природного права. Для того щоб державними основами були пріоритет прав і свобод людини і громадянина, правозаконність, правопорядок, правові норми повинні реалізовуватися у відповідності зі сформованими принципами правосвідомості, базуватися на ідеях свободи і справедливості, підтримуватися правовим примусом.

Література

1. Алексеев С. С. Философия права. — М.: Юрма, 1999. — С. 141.
2. Ильин И. А. Понятия права и силы: (Опыт методологического анализа) // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1994. — Т. 4. — С. 8.
3. Яблоков С. А. И. А. Ильин в общественной и научной жизни Московского университета (1905–1915) // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. — 2002. — № 4. — С. 103.
4. Ильин И. А. Вказ. праця. — С. 27.
5. Там само. — С. 29.
6. Там само. — С. 43.
7. Полторацкий Н. И. А. Ильин и полемика вокруг его идей о сопротивлении злу силой // Ильин И. А. Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 528.

8. Лосский П. О. История русской философии. — М.: Высшая шк., 1991. — С. 494.
9. Ильин И. А. О сопротивлении злу силою // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 64, 169.
10. Ильин И. А. Основное нравственное противоречие войны // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 9.
11. Доброправов Л. Единый путь: Оправдание меча и убийства // Ильин И. А. Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 329–330.
12. Гаврюшин Н. К. Аптеязы «православного меча» // Вопросы философии. — 1992. — № 4. — С. 81.
13. Смирнов И. Духовный подвиг Ивана Ильина: (К 110-летию со дня рождения) // Журнал Московской патриархии. — 1993. — № 3. — С. 25.
14. Бердяев П. Кошмар злого добра: (О книге И. Ильина «О сопротивлении злу силою») // Ильин И. А. Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 389.
15. Ильин И. А. О сопротивлении злу силой // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 282.
16. Редлих Р. Солидарность и свобода. — Frankfurt a. M.: Посев, 1984. — С. 146.
17. Айхенвальд Ю. Злое добро // Ильин И. А. Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 397.
18. Ильин И. А. О сопротивлении злу силой // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 126.
19. Ильин И. А. Отрицателям меча // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 232.
20. Лосский Н. О. Вказ. праця. — С. 494.
21. Липшиц Ю. В. Иван Александрович Ильин // Север. — 1990. — № 4. — С. 141–142.
22. Ильин И. А. Мировые причины русской революции // Ильин И. А. Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней: Собр. соч. — М., 2001. — С. 202.
23. Ильин И. А. О сопротивлении злу силой // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 277, 284.
24. Ильин И. А. Основы борьбы за национальную Россию // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1999. — Т. 9–10. — С. 375.

УДК 34

*Г. Є. Смелянець,
аспірант кафедри теорії держави і права ОНЮА*

МЕТОДИ ТА РЕЖИМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Правова сфера з'являється як конвенціональне середовище, у межах якого постійно відбувається узгодження використовуваних понять, шляхом, з одного боку збереження сформованих понять, із приводу яких була досягнута домовленість, а з іншого боку — зміна цих понять і формування нових понять шляхом досягнення нової конвенціональності.

Одна з показових ситуацій: збереження устояного поняття «метод правового регулювання» і встановлення нового поняття «правовий режим».

Обґрунтованість закріплення поняття «метод правового регулювання» стосовно до збагнення правової реальності України, підтверджується безумовною присутністю категорії «метод правового регулювання» у всіх підручниках з теорії держави і права, виданих в останні роки [1]. З іншого боку помітно, що, незважаючи на спроби вийти до уявлення про єдність методу правового регулювання, виражені в першу чергу в працях В. Д. Сорокіна [2], зберігається достатня розмаїтість з цього принципового питання серед фахівців загальнотеоретичної юридичної науки і галузевих юридичних наук.